

Kritikak eta erreseinak

URMENETA PURROY, Blanca: *Navarra ante el vascuence. Actitudes y actuaciones (1876-1919)*. Nafarroako Gobernu. Hezkuntza eta Kultura departamendua, 1997, 397 or.

Eskuetan dugun liburu mardul hau artxibo eta beste iturrietako informez beterik azaltzen zaigu, eta Nafarroan XIX eta XX mendeen epe jakin batean gure hizkuntzak jasan duen behera-bide lotsagarriaren urratsak (eta bera suspertu-nahia- ren asmoen askoen ildoak) hurbiletik erakusten dizkigu. Ezin ukatu Nafarroaren nortasun-puntu nagusienetakoa euskara edo "lingua navarrorum" delakoa dela, eta, zoritxarrez, nafarzaletasuna edo navarrismoa muturrera eraman nahi izaten dutenen artean euskararekiko, ardura-eza ez ezik, etsaigoa, eta modu askoz adierazkorragoan auto-gorrotoa ere, maiz, antzematen dugu, eta horren ondorio da, tamalez, oraindik indarrean datzan "Ley del Vascuence" delakoa. Nafarroaren orbainik nagusiena, gure ustetan, bere hizkuntza zaharraren gainbehera eta ezkutatzea —hirurehun herri eta herrisketan baino gehiago denbora murriztean desagertzea izan da—, eta dena, berarekiko ukan den jarrera

abandonista eta etsaigoen ondorioz.

Lan honetan bigarren karlistadaren amaieratik XX mendeko Primo de Riveraren diktadura aurretiko urte batzuetara hedatzen den epea aztertzen da. Epealdi esanguratsua da, denetara, zeren Euskal Herriari -aspaldiko foruak galdutazentralismoaren kontrakarrean asteko unea iritsiko zitzaion. Foruak galtzarekin batera, euskal nortasunaren ardatz den hizkuntzak lehendik zekarren prozesu gaitza azkartzen ikusiko zuen. Liburu honetan zehaztapen ugari fenomeno guzti horietaz, ezen eta hizkuntzaren alderdiak garaiko gunean kokatzen dira beti. Liburuan, tesilana delarik, nabarmen geratzen dira "que el tribunal de oposiciones declaró desierto por incompetencia de los candidatos, y las partidas que en diversos años establece en sus presupuestos para este objeto, sin olvidar las clases de vascuence impartidas por el P. Lerchundi (1910-1911)" (372 or.).

Aski da edozein mapa historiko behatzea euskarak Nafarroan jasaniko atzerakadaren jabe izateko. Arabak ere gainbehera bera ezagutu bazuen ere, konstatapen dokumental ugariago dugu Nafarroan gure hizkuntzak zituen esparru eta mugez. Honela, euskara oraindik bizirik zegoen XIX mende hasieran Orbaran, Urraul Goikoa eta Beitiakoaren lur askotan; orobat, Iltzarbe, Gesalatz, Girgillanoko lurreetan. Baita ere Agoitz inguru guztian, hots, Artzibar, Longida, Lintzoain —eta mendebalderago— Egues eta Aranguren ibarretan. Hala ere, Añibarro frantzizkotarrak XIX mendeko hasierarako (1820 alderako) ematen zizkigun beste argitalpenetan azaltzen ez diren detaileak. Adibidez, *Asociación Euskararen* jarrera eta ekintzak lekuko dira, nahiz eta haren baitan proiektu anitz asmo hutsetan geratu. Aipatzekoak gertatzen dira Iturralde eta Kanpion gisako gizonak; azken honen jokabidea eta etengabeko lana euskarak zeraman amilbidea eten eta gauzak hobetzeko gurari jatorra agitu zen. Kanpionek gogor dihardu nafarren kontzientzia kolpatzen euskararen larrialdia dela eta. Hala ere, tamalez, Kanpionek ezina aitortu beharko du anitzetan, bere inguruan euskara suspertu eta kultura-bide egiteko suhartasun urri atzematen zuelako. Euskara beherantz joanen da hemen aztertzen den epealdi luzean, neurri pentsagaitzetaraino iritsiz, bere egoera XX mendeko azken he-

rena arte. Esan daiteke bai erakundeen ekintzak (diputazioarenak, irakaskintza mundukoak, administralgoarenak, eta, orobat Elizarenak), bai gizabanako askoenak ahulak, konexio gutxi eta egonkortasun urrikoak izan zirela. Kanpion gisako gizon urri batzuk kenduta, beste gaineratikoek Nafarroan euskara itzaltzen eta ahulagotzen utzi zuten... Konstatapen ikaragarria! Ez, euskarak ez zuen, behar-bada —gaur egun talde batzuek berarekiko duten etsaigo zuzenik—, baina axolagabezia, euskararen berpizkundan ez sinestea, ekintzak bide erdian kemenik gabe mantentzea (adibidez euskal katedrarekiko luzamendu, oztopo, gibel-egite eta gisakoak, bai Maisu-eskolan, bai Iruñeako Seminarioan, bai Diputazioaren erakundeetan) zerbait lotsagarri gertatu ziren. Honela dio autoreak: "Hasta entonces varios intentos no cuajan o fracasan. Así, siempre acogió los proyectos conductentes a este fin, prueba de ello es el concurso abierto en 1897". Datuen arabera Elizak ez bide zuen, dagoeneko, bere ministeritzan euskara erabiltzen Iltzarbe, Gesalatz, Orbaran, Iruñerrian (azpialdetik); ezta ere Izagaondoa eta Untziti bezalako eremuetan. Ordu-rako Elizak abandonatua zeukan, antza, euskara liturgiak hizkuntza arruntari ematen zion aukeretetatik (sermoia, otoiitz zenbait, kristau dotrina), nahiz ibar horietan handik berrogei urtera ere, hots 1863 urte aldera, oraindik euskal hiztunen

nukleoek iraun. Elizaren jokabidea utzikeriarekin lotzen da, eta, gure ustez, liburu honetan azatzen den heinean baino askoz gehiago... Urmeneta autorea, hain zuzen, Elizaren jarreraz iritzia ematerakoan bigunegi azaltzen dela deritzogu. Ehundaka eta ehundaka herrisketan, beraz, euskara elizako gunetik botea gertatzen da XIX mendeko lehen partean, eta jarrera horrek bide bide darama tesian aztergai den epean ere. Hain zuzen, bat eskandalizaturik geratzen da ikustean, adibidez, 1876 urtetik 1919ko tarte horretan euskara ez dela erabilia elizkizunetan (bai, %50 inguru kasutan falta da aitopena) Gulia, Imotz, Anue ibarren inguruan ez bada. Adibidez, XIXaren azkenaldian eta XX mende hasieran ez da azaltzen jada euskarazko elizkizun aipurik Erronkari, Saraitzu (gehiena) Artzibar (gehiena) eta Lintzoainen. Ezta Erro eta Esteribar gehiengan. Mendebalderago Txulapain, Odieta eta Anue ibarren eremu nagusiengan ere ez. Orobat euskal elizkizunen zerrendatan ez dira azaltzen ez Goñibar, ez eta Ollaran. Jakin beharrekoa da, ordea, askoz gerorago, hots, Sánchez Carriónnek 1971 eginiko inkestan ibar horietako herrietan minoria euskaldunak azaltzen zirela oraindik. Artzibar, Erroiabar, Esteribar, eta, batez ere, Odieta, Atez eta Txulapain aldeetan. Harrigarriago, oraindik, 1904 urtean, artzapezpikutegiak emaniko herri euskaldun/erdaldunen nomenklatorrean Erronkari, Zaraitzu,

Artzibar, Erro, Esteribar, Txulapain, Olló eta Goñibarko herriska batzuk euskal zonaldean zeuden. Baliteke, ordea, herrixka euskaldun horietan askoetan ordurako elizak euskara utzia izatea. Bat harriturik —eta lotsaturik geratzen da, hain zuzen— konstatatzean euskaraz garaturiko elizkizunen esparrua 1910ean Guliako Aginaga herrian eta Beorburu Txulapaingoan ematen dela punturik hegoaldekoen bezala. Beste gehiena, probableki, Elizak gaztelaniaz ematen duen liturgiaren eremua... Eta esan behar dugu, gaur egun, eliz liturgiaren muga Aginaga eta Beorburu horietatik hurbil dagoela, Imozko Muskitzen, adibidez. Beraz, Eliza —oraindik populazioaren erdia baino gehiago euskalduna zen guntan ere— gaztelaniara igaro zen. Horrela, bere jarreraz —beste erakundeekin batera— Nafarroa zaharrean euskararekiko genozidio laido garria osatu zuen. Urmenetak ez ditu alde honetan datuak behar bezala zehazten, agian... Bere iritzia bigunegia da Elizarekiko. Gerora ere, 1971 aldean, euskaldun herri anitzetan (Eraso, Lekunberri, Basaburua, Ultzama gehiengan, Elizondo, Doneztebe, eta beste askoetan) elizkizunak erdaraz ematen zirela gehienbat kexua azaltzen zen...). Beraz, euskaraz garaturiko elizkizunen muga, 1910 eta 1920 aldeara, kasik, egungo Imotz euskaldunaren atarian gertatzea, lotsagarria da. Gerra aurretik Elizak ez zuen jokabide etikorik ukan euskara-

rekin, eta, hitz batean, administralgoaren utzikeriaren (eta nolabaiteko etsaigoaren) partaide izan zen. Bestalde, aipatzekoa eta laudatzekoa da —gaur eta orduko— elizgizon batzuen jarrera erabat ausart, positibo eta jatorra gure hizkuntzarekiko. Ez bide zuten, ordea, laguntza askorik jaso eliz erakundearen aldetik oso berandu arte...

Beste arloetan, oraindik okerrago. Eskola barnean, adieragarria da Urmenetak hain zehazki aztertzen duen Iturengo eskolaren kasua. Hainbeste joan-etorri, aitzin-gibel eta lehia eginda gero, dena hutsean geratu zen... Orotan dezepzio negargarri baten sentimendua nagusitzen da, antza. Ekintzak hasten dira bai —eta ez hain gutxi batzuetan gainera—, baina ia inoiz ez dute bere garapena lortzen. Bitartean euskararen geografiaren diakroniak bere galera darama, eta aski da horretan Aingeru Irigarainen datuetara jotzea, eta, bereziki, gerra aurreran, hots, 1935 urtean, zein zen jada euskararen muga kontsideratzea. Dudarik gabe, euskararen etenik gabeko gibelera-tzea Nafarroaren orban lotsagarri-netakoa da. Nafarroak, funtsean, bere geografia gehienez ertaroan hedatua zegoen ondare linguistikoa nagusiena hondatzen eta desagertzten utzi du. Izugarritzko laidoa bere bizkarrera erortzen dena! Autoreak dio: "Son pocas las veces en que la lengua en cuanto tal se eleva a un primer plano reivindicativo. Unicamente se defiende como un

elemento más, aunque preferente, al menos teóricamente, de lo vasco, pero en las actuaciones políticas la búsqueda de la restauración foral prima sobre la recuperación de la lengua". (374 or.). Beraz, Urmenetak dioenez, euskara ez da egon nafarren ekintza erreibindikatibo nagusienetan, alde praktikoan, behintzat. Gehiago jarri dute afana foru zaharren birlorpenean, nahiz foru horien azpian erreinu zaharreko ondare guztien berreskurape-na egon. Zoritxarrez, XX mende bukaera arte "lingua navarrorum" delakoa bertakoen utzikeria eta, gehienera, asmo teoriko huts batzuen mendean egon da. Kampion, Iturralde, *Asociación Euskara* eta elizgizon batzuk salbuespen ohoragarri baino ez dira.

Liburukia tesi lana delarik, gehigarri dokumentalez hornitua azaltzen da. Dudarik gabe, lan bikaina, interesgarria, euskararen diakronia Nafarroan jasotzeko unean kontutan ukan behar dena. Labur-bilduz, esan dezakegu, Nafarroan ez dela eman liburuan aztertuturiko urteetan etsaigo zuzen handirik euskararekiko; gehiago, ia denek onartu dute euskara nafarren ondare kultural oinarritzakoa dela (euskal arraza eta jitearen adierazgarri ukaezina); horren, ondoan, ordea nafar herriko erakunde, Eliza, eta biztanle multzo nagusi baten indiferentzia euskararekiko nabari gelditu da, eta horren lekukoa da gure hizkuntzak XX mendean azken hogeit urte arte ja-

san duen atzerakada itzela. Neurri berriekin gotorrago ekiteko ordua da, eta egungo *Ley del Vascence*

delakoa deuseztatzeko garaia ere. bai.

Luis Mari MUJICA

GARMENDIA LARRAÑAGA, Juan. *Mitos y leyendas de los vascos*. Edit. Haranburu, 196 or.

Euskaldunok ezagunak ditugu J.Garmendia etnologariaren etengabeko lanak. Milaka orri dira, jada, idazle tolosarrak idatziak, eta denak, urte askoren buruan. Herri xumearekin ukan duen etengabeko ukitu sakonaren fruitu da. Hemen ematen zaizkigun mito eta leiendak lehen *El pensamiento mágico vasco* eta *Bryjas y gentiles en un mundo esotérico* lanetan argitaratuak zintuen.

Guk gerok, idazle bezala, ongi dakigu zenbaiteraino den garrantzitsu herri baten aintzin iruditeria (leiendak, mito-aurkezpenak, sinesteak...) ezagutzea. Gure eleberrietan, noiz edo noiz, kontutan ukan ditugu euskal leiendak, eta liburu honetan agertzen den leienda zenbait, arima erratuenak, sorgina eta gatuarenak —eta bereziki “No se debe despreciar a los muertos” delakoa— baliagarri izan zaizkigu. Esan daiteke XX mendeko 60 hamarkada ezkeroztik Hego Amerikan errealismo magikoari loturik azaldu zen nobelista (edozein fokolorismo eta indigenismo dekandentetik harantz ere) biziki baliatu zela herri xumearen iturrietatik jasoriko mun-

du esoteriko, bitxi horretaz. Honela, gogoratzekoak da García Marquez baten mundu magikoa, Macondo herriari lotua, eta, orobat, Rulfo, idazle mexikarra bere *Pedro Páramo* eleberri famatuarekin. *Cien años de soledad* elaberrian, García Marquezzen kasua, episodio anitz mito, sineste bitxi eta leienda sakonen ildoarekin saretzen da bitxiki, errealitatearen munduan atzemana, oso maiz, molde fantasiotsu, esoteriko eta irudikatueta txertatuz. Bere eleberrian fantastiko dena objektibazioaren beste aldea da, zerbait mitiko eta legendarioan sarturiko egitate zapala... Honela, goian aipaturiko eleberri sonatuan isatsa duten umeak jaiotzen ikusten dira, loa galduarezten duen izurritea azaltzen da, liburukiak lurretik berez altxatzen dira, Moises pertsonaia hilda gero ere anitzetan agertzen da iharduten, odolezko ildo batek gurutzatzen du Macondo herria, likidoa isurtzen duen gizonarekin eman arte. “Real imaginario” delakoa eleberri errealistaren barren tramak sakonki gurutzatzen eta saretzen duen zerbait xarmanta izan da... J. M. García Ramosek *Cien*

años de soledad aurkeztean honela dio: "Lo real imaginario es muchas veces el producto del encuentro frontal de dos tiempos en el tiempo de la ensoñación del que nace la escritura de *Cien años...* al que nos referimos en el capítulo correspondiente. Ese choque del tiempo de Macondo con el tiempo del mundo hace pensar por insólitos acontecimientos que solo son el producto de la ignorancia, primero, y de la ingenuidad, más tarde". (Cfr. *Guías de Lectura. Cien años de soledad*, Edit. Alhambra, 68 or.).

Euskal eleberriaren eremuan errealismo magikotik azaltzen da, adibidez, Joan Mari Irigoienen *Poliedroaren hostoak* nobela, eta, berrikitan guk gerok argitaratu dugun *Bidean ihes* nobelako orri anitz, batez ere, Erandioko kanposantuan ematen diren episodio gehienak, eleberri osoaren focus-a bertan baitago. Egitatea imajinazioarekin lotzea, bizitzaren ildo garratzak irudikazioen ildotan etorririko mito, adierazpen magiko eta beste imaginarioekin gurutzatzea XX mendean egin den —eta egiten den— eleberri mota bereziarekin konektatzea da.

Juan Garmendia etnologariak liburuki honetan ematen diguna oso ongi dator euskal idazleontzat gure ihardunbide literarioetarako materiale imaginario egokia erosoago ukan dezagun. Hain zuzen, Garmendiak euskal eremuan garatu den aspaldiko irudikatzeen ildoetan sartzen gaitu. Batez ere, erruralita-

teari atxikitako narraziogintzak asko profitatu dezake mundu fantasiatsu oparo horretatik. Erruralitateak gaurkotasuna eta xarma mantentzen du hiri erraldoiek lehenarekiko konstanteak hainbeste ahuldu eta itzali dituzten unean. Espainiako narraziogintzan, ezin ukatu, erruralitate konplexua (ez arkadikoa edo leloa) oso present dagoela Cela eta Delibes bezalako eleberrigileetan... Hego Amerikan, goian aipaturiko García Marquez eta Rulfo delakoez gain, kontutan edukitzekoa da Vargas Llosa *Litua-na en los Andes* eta *¿Quién mató a Palomino Molero?* eleberrietan. Erruralismo original, konplexu, eta maiz pasioz betetako, nobela horren gaurkotasuna ukaezina da. Literatur kritika inozo batek, gure esparruan, maiz, erruralismo guztia Txomin Agirirre-ren linealismo elemental, orekatsu eta arkadikoa-ekin lotu du, eta hori itsukeria eroso eta merkea da... Gure esparruan ere idazlea J.Garmendia jaunak eskaini digun euskal mitoen mundu magiko eta bitxiaz balia daiteke.

Liburukian, bloke handietan, sorgin, euskal genio zahar, agerkunde, animalia eta landare, jentilak eta zigor zenbaitekin loturiko leienda eta sinesteak azaltzen dira. Gure sineste zahar eta mitologiek, noski, badute zerikusia mundu zeltikoarekin, J. M. Barandiarenek aintzetan esan zuenez. Liburukiaren autoreak Juan Errandonea eskriturista euskaldunaren aitorra dakar euskal eta mesopotamiar pentsae-

raren artean zubiak aipatuz: "Los albañiles tiene en Tutela a su divinidad particular, y es de resaltar la invocación a los dioses que ha hecho el hombre mesopotámico en su quehacer artesanal, así nos encontramos con que el dios Enki, que organiza y controla el universo, crea a Ninildu, dios de los carpinteros; a Nisimug, dios de los herreros; a Guskinbanda, dios de los orfebres; a Ninzadim, dios de los joyeros y artifices en joyería, y a Ninkurra, dios de los canteros" (Ib.12 or.).

Liburuan agertzen diren leiendeten aipu berezia merezi du *katu beltzak* hainbat ipuinetan azaltzeak; orobat, *idiekin* loturiko sinesteak, *arima erratuen* inguruko agerkundeak, zakur zuriz jantziriko *deabruak*, Anboto eta Murumendiko *Mariren* leienda ezagunak, eta, bereziki, haroztegian burdina urtuz *otsoa* egin zuen errementaria (eta jantokiko plateran hildako baten kaskezurra azaldu zitzaionekoa). Azkeneko ipuin hau aurkitu dugu, adibidez, Galiziako sinesteetan. Kaskezurra mendian ostiko bat emanaz mespretxatu zuen jangelako burua agertzen zaigu. Honela amaitzen da ipuina: "Dame esa mano, hoy me has convidado en el monte y yo, al igual que tú, he vivido en este mundo. Tú me has dado un puntapié y me has echado; vengo del infierno, adonde ahora vamos a ir los dos juntos". Dicho esto le cogió de la cintura con los dedos de ambas manos, y los dos, al aire y dando vueltas envueltos en fuego,

se ocultaron en dirección del monte" (Ib. 60 or.). Ipuin hau guk gerokere (liburukian jasotzen den Lizartzako Milagros Aizpuruaren ahotik) entzuna genuela aitortu behar dugu. Ipuin honen eta Galiziako *La santa compañía* delakoaren zikloan azalduko sinesteen artean parekaketak hurbila ematen da. Hildakoen gertakizunekin loturiko erromantze batzuetan pertsonaia nagusia —hemengo bezala— mespretxatua da, eta kaskezurrak mendekua hartzen du. Galiziar erromantzearen eszenategian —gurean bezala— jangela, afaría eta zigorra present: "En el romance de don Galán, el joven desprecia a una calavera a la que da una patada, y la invita a cenar. La calavera acepta y se presenta a las doce en punto de la noche, que es el momento en que Don Galán pide la cena..." (Cfr. Antonio Fraguas y Fraguas, *La Galicia insólita. Tradiciones gallegas*, 55 or.). Aski da erromantzeko pasarte zenbait aipatzea: "*Ahí tes preparada silla, -prato, cuberto e cullera. / Sentárase muy a modo -de todos ellos comiera.... / Entra nesta sepultura a comer da miña cena... / Ca luz túa xe sa acaba -e o teu corpo morto queda*".

Euskaldunon sineste zaharretan, noski, sorginek, aztiek eta gisakoek tarte nagusia ukan dute. Liburu honetan sorginekin loturiko leiendak biziki hedatzen dira; maiz ipuin beraren aldaki hutsak dira, nahiz zehaztapenek ipuina baikoitzari bere alde magikoa erantsi.

Sorginak asto, zaldi, oilo eta, batez ere, *katu* itxuran agertzen dira. Horretan ere parekaketak azaltzen dira beste herrietako kontakizunekin... Nola ez, haurtzaroen entzuniko *Mateo txisturen* aldakia ere bertan agertzen da.

Nabarmentzekoa da, Euskal Herriko kasuan, ipuin, mito eta beste sinesteen geografia nagusia euskara bizirik mantentzen den eremua-rena dela, Hegoalderi dagokionez,

Juan Garmendiak Tolosaldea, Larraun eta Araitz aldea arakatu ditu, gehienbat, eta horrek garbi uzten du euskara biziaren eremua egun babesgune bizi —eta pribilejiatu— dela aspaldiko esakun, sineste eta hesi imajinario guztiak zaintzeko. Euskara itzalita, mito eta sineste zaharren oroimena murriztagoa gertatzen da, eta hori aski nabarmen agertzen da liburuko lekukoak ikusita.

Luis Mari MUJICA

MUÑOZ, Jokin. *Joan zaretenean*, Alberdania Argit., l.997, 158 or.

Joan zaretenean eleberria oraindik gure hizkuntzaren esparruan urri idatzi duen autore baten fruitu da; jatorriz, Nafarroako Erribera erdaldunean jaiotako idazle batena, hain zuzen. Atentzioa ematekoa da, noski, Erribera euskal idazleak ematen hastea, Ebro ibaiaren hurbilean gure hizkuntzak ere fruituak jalgitzea. *Joan zaretenean* eleberriak ez du akzio asko, ez da eszenategi oparo eta asko egituratuen moldean emanikoa. Bere irakurketatik halako barnekoitasun baten inguruan itzuritako zertzeladak atzematzen dira, trazo xume —eta estilo aski luze, molde astitsu eta perpau-sa kateatuen andanan— emaniko gogoetak. Jakina denez, eleberria modernoan ez dira beherezkoak heroi zaratatsuak, tematika bortitzak, ez eta egitura erraldoi batez eraturiko lanak. Fikzioaren harie-

tan edozer gauza sare daiteke; batzuetan errealismo gaitzean egitako pasarte esanguratsu eta oso matazatuak, bestetan, berriz, pertsonaiaren ia barne-erreakzio intimoak bilbatzeko diren trama oso fin eta arinak... Badirudi Muñozek liburuki honetan bigarren bidea hautatu duela, hots, Albaro, Mikel eta Helena bezalako pertsonaia xumeen inguruko bizi matazateak sotilki ematea. Ekintza baino gehiago —nahiz aktibismoari loturiko ekintzak ez falta bertan— (gertakariak baino harantzago) sor daitezkeen erreakzioak, andana intimoen ikuspegia eskaintzen digu, gehienbat. Horretan datza, gure ustetan, bertako narrazioaren meritua, alegia, euskal literaturan —eta bertsolaritzan ere— urtetan konstantea izan den intimismo-eza gainditzea, nolabait. Gertakariak per-

tsonaiei ariman —eta erresorte psikologiko konplexu eta luze harilkatuetan— txertatzen dira. Euskaldunon arima bilusteko ohiko pudorea gainditzen da trazo ongi lortuetan, eta gerkakizunen hariak inguruko beste sare egituratuago —eta narrazioan garrantzitsuagoa den— trama intimora, ehun barnekoiragora ihes egiten du, behin eta berriz.

Pertsonaiak Mikel eta Alvaro ditugu, eleberriarren kontatzailea lehen pertsonan egitaratua dagoelarik. Trama nagusia Donostian ematen da, baina Madril ere azaltzen da, maiz. Euskal hiriburuko aldarte gehienak —parte zaharreen, kaian, hondartzan, Ondarretan, Gros aldean— txertatzen dira aniztasunez, nahiz eta akzioa ez izan bertako narrazioaren giltza nagusia. Gehiago isladatzen dira, bada, bertan amodioa, ekintza aktiboan —atentatuen, esate baterako— adierazpen psikologikoak; planu desberdinen loturek beti halako oihartzun intimista dute. Eleberria, beraz, andana psikologikoen, giza erreakzioen plataforma aztertzeko lekugune aproposa gertatzen da. Beste nobela batzuetan ere azaltzen denez, adibidez Moraviaren *La Romanaren* tramo handi batean, erretratugileak —hemen Alvaro bozetogileak— ardatz narratiboa eusten du, orri gehienen zehar nobelaren focus handienetakoa alde hori izaki.

Mikelen militantziaren gora-

beherak, atentatua eta atxiloketa-ren alderdiak, etabar, bozetoen erdian ageri den Helena neskaren pasarteak, goian aipaturiko kerantza gogetatsu intimistan bilbatua ageri da. Alde datualaren ondoan beti gogoetazko hari xume eta astitsua, dago; ekintzak beti barneratze nagia du.

Bozetoaren aldean joera hori nabarmen da... Helenak bozeto bat baino zerbait gehiago izan nahi duela dio. Tindu xuabez komentatzen dio bozetogileak: "Bai, halaxe esaten zenidan koadroek osoro zurrupatu ninduten azken aldian. Gainera, hamaika formula ezberdin erabiltzen zenuen erretratuaren kontua hizpide hartuta, gure arteko bozetoa bukatzeko adina kemenik izan ez zuen pintzel harekin batera akitu izan balitz bezala" (57 or.).

Barnekoitasun isila ere jasaten du, paisajearen mezua ere bereganatzen du, dena hausnarketa sotil —isil— eta gogoeta xuabe bilakatu. "Garai hartan, zergatik ez ukatu, nire inguruko paisajearen parte geldia zinen, ohituraren poderioz hain nire bilakatua, ezen ez hitzik, ez ia begiradarik ere merezi baitzen. Konta niezazukeen guztia kontatuta, ez nuen gure isiluneak sinplekeriez betetzeko premiarik ikusten, eta tarte luzeak egoten nintzaizun horrela, mutu, hitzik esan gabe, elkarren ondoan egotearekin zuri ere nahikoa zitzaizulakoan...". Dudarik ez, estilo hau oso barnekoia dela, gauzak barne ha-

rietara eramateko modu itxurosoa, kanpoan ikusia barne oihartzun baten sareetara ekartzeko ahalegin orijinala. Ildo beretik bozeto huts bihurtzeak ere antzeko zurubiak azaltzen ditu —Mikel oroituz— protagonistetako bat Helanari mintzo zaionean: “Nire ondoan behar zaitut, horrela, besterik gabe, konpainia egiteko. Eta arrazoiak pentsa dezakezu Mikel bezala bozeto huts nahi zaitudala, mutu eta geldia, inoizka nire presentziaren arrastoa zure begiradan bilatzeko...” (106). Eta, kanpokoa, paisajearen edozein zertzelada barneratze beraren aitzakia da, dena zurruputzen baitio arimak, dena eramaten oihartzun sakonagoetara. “Hona, hondartzara, nekez etorriko zen. Ez dut uste. Orain elkarrekin partekatzen ez dugun espazio intimo bakarra izango da hau. Etorrtzekotan, gaurkoa bezalako egun ilun eta gris bat imanjinatuko zuen, gauaren ilunean. Paseoan barrena isil-isilik abiatuz, zuzen-zuzenean badia aldera joango zitzaizkion begiak, ur azalean mozkortzen diren uharteko argien dirdiretara, baranda azpiko hondartza gorrotagarriari eta paseo bazterreko eraikuntza berriei begiratu ere egin gabe”. Hemen, antza, Groseko hondartzaz ari da idazlea, eta ikusten duen oro barne oihartzun bilakatzen du (eta, bestalde, perpausaren erritmo luze eta nagia —punturik ez da azaltzen sei lerroen buruan— nabarmentzen da gauzak ebokatu eta hausnartzerara eramateko bide egoki bezala...).

Gauza jakina da, paisajearekin transposizio egin daitekeela, eta benetako estetek paisajearen aurkitzen dutela baitako egoeren islada garbiena. Hemen prozesu intimistak kanpokoa barnera ekarriko du —eta bestetan alderantziz—. “Baina, ez ote nator hondartza honetara iraganeko bizipen-ezpal batzuk behin betiko fosilizatzerara? Paisaje hau nire gogoan etengabe errepikatuz, aldaezin eta finakoak bilakatu nahi ditut haurtzaroko oroitzapenak: amonaren esku zurrun beroa, kresal xehearen fereka, antxeten hara-hona betiko gorde koadro batean...” (152 or.). Paisajearekin barneratze prozedurak garatzea —poesian batez ere—, ohikoa da, eta eleberri honetan, poesia eta narrazioaren mugak itzalita azaltzen dira, maiz.

Amodioa, leialtasuna, maitaleen *ezkutatu-azaldu* dialektika nabarmen, modu aski diskretoan, orrietan zehar. Elkarren arteko solasak gogoratzea da amodioaren irtenbide egokia. Amodioa, ordea, antitesietan, aurre-atze, harat-honat uhintsuen gatazkan garatzen da, eta giza egitatea konplexua den bezala, amodioak ere alde ilun eta argiak ditu. Eta orduan isiluneak krudel gerta daitezke. “Nire mututasun hartan gogortuta, jakin-minik ez erakustea, galderarik ez egitea zen benetan mintzen zintuena. *Ez al didazu galdetu behar goiza nola joan zaidan?*, erritan egiten zenidan, lanetik etorrita, bazkaltzera esertzen ginenean, garai bateko gertutasun

hura akuilu haiekin errekuera zi-
tekeelako ustean oraindik" (60 or.).

Eta gero leialtasunaren inguru-
ko kezka eta mindurak, nahiz
leialtasun horiek nabarrak izan, eta
ez maiteminduen andanan ematen
direnak soilik... Horregatik iraun-
kortasunak egiten du gogoeta:
"Bai; gurean iraunkortasuna beti-
danik balore bat izan da, arnegatu
honen ahoan entzuteari barregarria
baderitzozu ere..."(93). Ia ohitura
bat —arbasoetatik gerokoetara lu-
zatua— litzateke balore hori.
"Leialtasunak lotzen gintuen elka-
rri, estu-estu lotu ere, honezkero
konturatua egongo zarenez. Gu
juntatu egiten ginen, zuri azaleko
eta arina irudituko zaizun modu
xelebre batean betiere, baina lotura
ikaragarria zegoen gure artean, ia-
ia patologikoa kasu batzuetan"
(103 or.).

Era berean, liburuan zehar sen-
timenduak xalo eta natural jal-
gitzen dira, giza esperientziaren al-
deak ahalik eta aberatsenen
isladatuz. Eleberri osoan, barneko-

tasun aipatua, kanpotik eta azpitik
doan hari datualaren ondoan doa,
nobela inoiz ere tragiko, ikaragarri,
barroko edo uholdetsu azaltzen ez
delarik. Mikelen militantzia, kartze-
la, tortura eta beste gatazkak ele-
mentaltasun baten ildotik eskaini-
tzen dira, datu gehiegi eman gabe,
barnetik doan mintzoa nagusi iza-
ki, narrazio beraren kanpo ar-
datzetatik kasik aterea.

Hasieran esan dugunez, nobela
aski intimista baten aitzinean gau-
de, argudio datualak behar adina
eskaintzen ez direla. Autorearen as-
moak interpretatuz, esan dezakegu
eleberri honetan, errealismoa albo-
ra utzita, existentziaren aldarreen
ausnarketa-maila, gogoeta eta inti-
mizazio aldeak garatu nahi izan di-
rela, eta autoreak lortu bide duela
—modu batean— asmo hori. Orri
batzuetan idazkeraren joera errepri-
kakor eta gogoetatsuak asperrera
jotzen du, baina makur hori oso
errealista —edo akzioz oso betea ez
den— edozein narraziori gerta da-
kioko.

Luis Mari MUJICA

HENRIETTE WALTER, *La aventura de las lenguas en Occidente: Su origen, su historia y su geografía*. 22 x 15 zm., 531 orr. Zenbait mapa eta eskala ditu. Colección Espasa de la Lengua. Madrid, 1997.

Liburu hau 1994an Parisen Edi-
tions Robert Laffont etxeak argitara
eman zuen *L'Aventure des Langues
en Occident: leur origine, leur histoire,
leur géographie* da, Berta eta
Mercedes Corrales gaztelarara itzu-

lia. Hasteko André Martineten
hitzaurre labur bat darama aurkez-
penez eta Espainiako edizio honi
Ma. Antonia Martí-ren oharra.

Izenburuak berat dioenez, orota-
rik badu liburu honek. Sarrerakoan,

egileak berak aitortzen du historiaz ezagutzen ditugun kelta, grekera, latina, eslaviarra, germaniarra eta gainerako hizkuntzak heurak baino lehenagokoa dugula euskara. Gainera, 15. orrialdean jartzen duenez: "... el vasco, la única lengua preindoeuropea que sobrevive en un pequeño territorio situado a caballo entre Francia y España". Antzinako egoera adierazten du. Baina sustriaiak aztertzean indoeuropearrak soilik erabiltzen ditu, euskararen jatorririk eman ezinez noski.

Grekeraren historia eta kultur eragina eta kelten hedakundea aztertu ondotik latinera jotzen du, jarraian hemendik sortaraziak adierazteko. Ondotik datoz Italia, Espainia, Portugal eta Frantzia. Horietako eskualde bakoitzean antzina zer mintzatzen zenaren berri emanaz eta erromarren eraginez gaur egundora nola etorriak diren. Historiako une batzuk aski zehatz emanaz, erromar geografoen berrietan lekukotuz.

Euskararekikoa gehienbat Espainia eta Frantziako kapituluetan dator, bereziki 195-199. orr. eta 247-249. orr. Euskaraz mintzo direnak, Espainia partean 600.000 eta Frantzia partean 80.000 omen, guti gora-behera. Mende honen hasieran sortu omen ziren hegoaldeko ikastolak eta 1969an ifarraldean Seaska elkartearen eraginez.

Orokorki informaketa egokia eskaintzen digula esango nuke; baina bada bitxikeririk ere, hipoko-

ristikoak erabiltzeko zaletasuna omen dugu, eta 198-199. orrialdean ematen ditu hortaz zenbait adibide. Ez dut uste euskaldun guziori leporatzekoa denik. Jokera hori bada Donostia aldean, baina euskaldunik gehienoi bitxia iruditzen zaigu. Euskararik ez dakitenek, nolabai euskaraganako maitasuna erakutsi nahirik edo, oso zaleak dira dakizkiten hitz soilak haurrentzako bezala hipokoristiko eran erabiltzearena. Baina ezinenezake orokortzat har.

Irakurgarria da 271. orrialdean Frantzian eskualdeetako hizkuntzen alde dakarren taula. Han datorrenez, besteak beste, 1951ko urtarrilean onartu zen Loi Deixonne delakoa legea, Estaduko hizkuntzetarik bretoina, euskara eta katalana ezik, horrez gainera okzitano dialektoentzat, bakoitzari bere eskualdean laguntzea agintzen zuena. Horrez gainera, François Mitterrand-ek 1981eko maiatzean, presidentetarako hautezkunde programan eskaintzen zuena, Estaduko hizkuntz eta kultura desberdinak errespetatzeaz gainera irakatsiak ere izango zirela eta 1982ko ekainaren 21ean irikita utzi zituen hizkuntz eta eskualdeetako kultura bereziak irakastea. Urtebete geroago, 1983ko maiatzaren 26an agertu zen *Journal officiel* hartan Unibertsitate aurreko hezkuntzetan irakastea, heuren artean euskara aipatuz. Baina, hori aurrera eramateaz ez ziren ahalegindu. Eta Baionan 1969tik Seaska de-

ritzan elkarreak ireki zituen Ikas-tolak pribatuak izaki eta ez administrazarenak. Beraz, eskola libreetarako uzten dute baina gobernuak bere lepotikako jabetasunik gabeak.

Horrez gainera, liburu horrek ez ekarriarren, jakin beharrezkoa zaigu 1992an Europako Kontseiluak herrialdeetako hizkuntz gutituei buruz prestatu zuen gutunari Frantziak betoa jarri ziola eta oraindik hor dagoela geldi. Garai haretan, hizkuntza bat baino gehiago genituen arartekoak Alemaniako parlamentoak deituak izan ginen,

bakoitzak geure iritzia eman zezagun. Ongi iritzi ez ezik lehenbait lehen plazaratzea eskatu genuen, baina hara hor politikoen maltzurkeria, batek betoa jarri eta besteek isil.

Ez naiz luzatuko beste hizkuntzetara, baina gainerakoa ere interesgarria deritzat Europaren erdialdea ez ezik ifarraldeko hizkuntzen egoera ere ezagutu dezagun.

Bibliografia aberatsa dakar eta atzekaldea daraman aurkibidea ere bai.

J. San Martin

ESTORNES LASA, Bernardo. *Diccionario español-uskara roncalés. Erronkariko uskararen hiztegia*. 24 x 15,5 zm., 500 orr. Nafarroako Gobernuak. Hizkuntza eta Kultura Departamentua. Iruña, 1997.

Bernardo Estornés jaunaren *Memorias* zeritzan liburuari, *Egan 3/4* alearen 252-254. orrialdeetan, erreseña egin nionean uste nuen hura bere bizitza zehar etengabeko lanaren bukaerakoa zela, baina bai zera, bere bilketa oraindik hustu gabe zuen eta hara non eskaini digun hiztegi hau.

Gaztarotik bilduz hasi zenaren fruitu heldua dugu, milaka hitz eskaintzen dituena. Eta, ez nolana hiko lana, oso baliagarria baizik. Gure mende honetan galdu zaigun euskalkiaren lekuko eta bertan jasotzen duen erran bati jarraituz irakurleari esan niezaioke: "Libru

zarradituak ezdu fiori ere eratsukitan". Beraz, euskaltzaleon artean ez dadila holakorik gerta liburu honenkin, aberasgarria denez, merezi bai du noizbehinka kontsultarako bederen begiratzea.

Norbaitek esan dezake, bertako "uskara" galdu ondoren, ea hiztegi horrek zertarako laguntzen digun; baina horri erantzunik egokiena Tomás Yerro eta Fernando Pérez de Viñaspre jaunek beraien aurkezpenean ematen dute, ongi dioten bezala: "Bizitzaren eguneroko egitekoetan eta komunikazioan baliagarri izan dadin, euskarak behar du euskalkien indar bizi-

emailea, haien bitartez agertzen baitira, hizkuntza estandarren aurrean, tokian tokiko hizkeren berezitasun antropologikoak". Aurre-rago jarraituko dute esanez: "Liburu hau ez da hiztegi bizigabe soil bat, beste asko bezala. Hiztegi hau da Izaban, egilearen jaioterrian, Erronkarin eta Euskal Herri osoan ongi merezi bezala maitatua den pertsona baten ahalegin luze eta neketsuaren fruitua".

Hitz bakoitzari bere kide zaien sinonimoak ez ezik, esan nahien kontestuak maiz eskaintzen dizkigu, baina baita ere errefracu gisa ezagutu dituen esaldiak ere.

Egan-eko nire erreseina haren 252. orrialdean "-(t)ar" erabilerari buruz nioenez, inork zalantzarik izan ez dezan, ikus hiztegian tokia emanaz, hitzen mailara zerrendaturik, *-ano*, *-ana* jartzen dituen atzikiotan. Baina bestalde, gogoan har, aurkezpengileak dioten bezala: "gaurko erronkarieraren altxor lexikoaren zati ez izan arren, haietan ezagutzen ditugu gure gaztelaniazko solasean, are euskara aspaldi galdu zen eskualdeetan, maiz agertu hoi diren hitz franko". Hala aurkitu ditut nik neuk Nafarroaren mendialdeetako herrietan, eta hartatik nioen, orain Izaban gazteleraz mintzo direnak "mingurria" = *frambuesa* esateko erabiltzen dutela eta Bernardoren *Memorias* hartan ez zela aipatzen. Egun aitortu beharra dut uste okerrean nengoe-la, zeren Mugurdi bezala han zeto-

rren 73. orrialdean. Eta orain kon-turatzen naiz Azkuek ere horrela jaso zuela "Particularidades del dialecto roncalés" lanean (*Euskera*, XII, 1931, 364. or.) eta orain berriz hiztegian hor dator: "*frambuesa*. (Bot.), *mugurdi*, *margugorri*".

Hiztegi honetan, B. Estornés jaunak, kontu handia izan du hitz bakoitzari lagungarri kideko zaizkien sinonimo eta urbiletiko aldaerak sartzeaz. Gainera, beti ohartuko gara euskararen hitz arkaikoak euskalki guztietan berdinak edo berdintsuak ditugula. Adibidez, anatomiazko hitzez gainera, mendi, arri, ur, esne(ezne), abere (abre), etxe (etse), ama, aita, aizpa, arreba,... Eta horiek erakusten digute antzina euskalkiak elkarrengandik hurbilako zeudela eta denborarekin gizartearen bizitzako beharrek era orokorrakoak izatera iristeaz gainera, zoritxarrez, lehendik murriztua zen hizkuntzan elkartasunezko politikaz jokatu ezaz, administrazio sakabanatuaren axolagabetasun nabaria, eskolarik eza eta horren ondorioz euskalduna bere hizkuntzan analfabeto izatea eta abar, historia zehar, zatituaz eta pikortuaz edorri zaigula.

Pastizal = *Larra* deritzanak leku zabala hartzen du Izabako mendietan. Añamendipean, parajerik altuenetan da Añelarre, eta jarraian beheraxeago *Larra*, non loratzen diren kamamilak eta fruitu heltzen mugurdiak (hango erderan nik *mingurri* bezala bildua). Larraren ifa-

rraldeko Ernaiztik hegoaldeko Ukerdi aldera arte ez da abeltzainen *xaisgu*-rik, saroirik. Hargatik Ukerditik Lintzolaren lepoalderakoari orokorki deitzen zaio Larre-rria. Mapa batzutan "La Herrería" bezala irakurri izan dut, baina uste okerra da hori. Han ez bai da izan aroztegirik, bai ordean zentzu onez erabili izan den *-(h)erri*, berez "tierra poblada" dena; baserri basoko herri den bezalatsu, naiz eta etxe soil bat baizik izan ez. Larrerria, Larratik bereizten du bertan saroiak dituelako, Ukerdikoak bezala. Horregatik, gizona bizi denez (udara partean, noski), horregatik da Larre-rria, bere esan nahia liburuko *población* hitzak argi jartzen digunez.

Izen hoiak hainbeste erabili beharra duten mendizaleek jakin bezate Larrerria zer den eta, aldi berean, "La Herreria"rik ez dela hango toponomastikan. Hori aipatzean, baitere jakin bezate, toki izenak, tokian bertan erabiltzen diren bezala gorde beharrezkoak direla, eta bada ordua Bizkai-Gipuzkoetako mendizaleek Belagoa baztertu eta Belagua onartzeko.

Azkue zenak *Euskera* (1931) agerkarian erronkarieraren bereizkuntzak argitaratu zituenean, lanaren V-VI kapituluetan bildu zituen bertako elestak eta erranak, gero Bernardoren anai Jose zenak "Erronkariko uskaraz elestak" *Fontes Linguae Vasconum* (1982) aldizkarian gehigarri argitara zituenez

baliaturik nonbait, erantsi dizkio hiztegi honi han-hemenka horietarik anitz, hitzaren adierazpenak hala eskatzen zuenean.

Hara hemen horietako adibide batzuk: "etsea urrez, boltsa lurez"; "adexkiderik bage bizitea da orobat nola testigorik bage iltea"; "nolako egurra, kalako sua"; "ezdazak erran lagunari nai ezyuana erran dezayan yauri"; "kasu egiten eztiok itaxur bati, eginen du etse guziari"; "arotzaren etsen, sukaldarreko pala zurez"; "aritik txerkatan da allikoa"; "mandoari eta astoari karga atziri, soingainean zamariari"; "San Juanetako euriak gentan dei ogi eta erdei emoitzen ardau"; "Santo Laurenti, berroari ilinti"; "nolako tenpra, kalako tentiua"; "beti gezur erraitan dionak, ezdu ñor ere engañatan";...

Liburua taxuz egina da. Aurkezpenaren ondotik badu sarrera luze bat, non aipatzen dituen uskararen berezitasunak, L. L. Bonaparte Printzearen lana, Azkue eta ondotikoena, Julian Gayarrerren kantariaren uskarazko gutuna, Bernardo beraren bilketa lana, hitzen eta gramatikaren zenbait xehetasun agertuz eta Erronkariko uskararen bibliografia osoa eskainiz.

Aurkezpenaz jabetu diren T. Yerro eta F. Pérez de Viñasprek ongi dioten bezala: "Bernardo Estornés Lasa eta Vianako Printzea Erakunde —1940an sortu zenetik gaurko egunerarte Nafarroaren historia, arte eta kultur ondare aberatsaren

defendatzaile eta ezagutarazle izan dena — elkartu dituen lotura luzeak eta hark egin duen euskararen defentsa sutsuak argitzen dute lana Erakunde horren eta Hizkuntza Politikarako Zuzendaritza Nagusiaren ekimenez argitaratzea, biak Hezkuntza eta Kultura Departamentuaren zati baitira. Horrela, Nafarroako Gobernuak aintzat hartu nahi du nafar prestu honen lan es-

kerga". Bukatzeko, arrazoi handiz diote: "Bernardo Estornesek eta Koldo Artolak, bere lankide hurbil-hurbilekoak, merezi dute gure benetako esker on sakona beren lanaren merezimendu bereziengatik. Ziur gaude euskara eta nafar kultura maite duten guztiek jakingo dutela aintzat hartzen, gozamenek irakurriz, opari zientifiko hau".

J. San Martin

EGAÑA, Andoni; SARASUA, Jon: *Zozoak beleari* (Saiakera). Alberdania, Irun, 1997.

Izenburuak esaera zahar ezagun hura gogora ekartzen duen arren, komentagai den liburuak ez du harekin antz izpirik ere edukinari dagokionean, ez baita hau atsotitz edota euskarazko esapide jatorrak biltzen dituen liburu horietako bat; esaera zahar horrek, ordea, ederki asko definitzen du liburuaren muina: korrespondentzia.

Izan ere, zozoak beleari (hots, Andoni Egañak Jon Sarasuari eta alderantziz ere bai) hainbat kontu jakinarazi, beste hainbeste proposatu, bakan batzuk komentatuz eta gehienak hausnartarazten dizkio, beti ere, eta biek bertsolari izaera dutenez, bertsolaritza mundua funtsa eta oinarri izango delarik.

Jakin badakigu, berez, bi egileak ez direla idazleak, baina bata zein

bestea garaile atera izan dira beti letrekin borrokatu dutenean, beste literatur-lan batzuk prestatuz edo kazetaritzaren munduan kolaboratuz.

Idazleengandik fintasuna eta bertsolariengandik etorria hartuz, bada, bikain atera zaie egileei esku-titzak elkarri trukatzearen saiakera. Emaitzak, ondorengo lerrootan konprobatuko dugunez, ez du zertan inbidiatu beharrik orain arteko literatur-lanek izan dezaketen maila, lan hau sotila bezain esanguratsua baita, sinplea bezain konplexua.

Zertan datza sinpletasun-komplexutasun hori? Edonork pentsa dezake bi lagunek elkarri igortzen dizkioten esku-titzak, lagunarteko zerbait diren aldetik, modu ez-formal eta sinpleenean idatzita

egongo direla; aitzitik, gutun hauen edukinak, lagunartekotasunari uko egin gabe, jakina, eskutitz ba-koitzari bigarren irakurketa bat eskaintzera bultzatzen du maiz, zerbaitek gure arretari ihes egin diolako beldur, hain den sakona hor isladatzen den guztia.

Eta hor isladatzen dena ez da, eleberriaren kasuan bezala, fikzio-tik atera erralitate bihurtzeko; auto-reak haien gertuko errealitatean, gure egungo errealitatean, eta errealitate horretako kultur, politi-ka eta bestelako aspektuen oinarri-tu dira eskutitzen jolasean eta dina-mikan sartzeko.

Bertsozaleok Andoni eta Jonen joerak eta jarrerak neurri batean edo bestean ezagutu ahal ditugu, eta, gutunetik gutunerako bidean, horren berri emango zaigu, batzue-tan aipatzen diren datuak, egoerak e.a. gertuko edukiko ditugu; bestee-tan egiten diren zirikatze, broma eta ematen diren erreferenteak urrutiagokoak izan daitezke irakur-le askorentzat: horixe baita esku-titzen dinamikaren arriskua: alde batetik dena jakinarazi daitekeen bezala, bestaldetik dena (edo gehie-na) ezkutuan mantendu ahal da, gutunen egileek soilik ezagutzen duten kodearen pean.

Lehen aipatu bezala, bertsola-ritzak badu zer esanik honetan guztian. Izan ere, eskutitzen datari begiratuz gero, Andoni Egaña jada-nik txapeldun zela baieztatu dezake-gu; liburu bera ere bigarrenez tx-

peldun izatear zegoenean argitara-tua izan da; hemendik ondoriozta daiteke txapelketarena izango dela lantzen diren gaietariko bat, ba-koitzak bere ikuspunturik, ikus-puntu desberdinak dituztenez gero.

Liburuaren egitura formalari erreparatuz oraingoan, berriz erre-pikatu behar da eskutiz-liburu dela honakoa; eskutitz hauek bi la-gunek (Andoni eta Jonen) idazten eta igortzen dizkiote elkarri, eta bertan haien kezka (egungo gizar-tearenak ere badirenak) agerian uz-ten dituzte, haien ideia eta ikuspe-giekiko modu egiazko eta garden batean.

Nolabait banatu behar izanez gero, bi momentu desberdinu beharko genituzke: batean, Ando-nik "agintzen" du, bera baita esku-titzak idazten hasten dena; bes-tean, Jonen gidatuko du idatzizko elkarrizketen haria (Andoniri ja-rraian bi eskutitz igortzen dizkio eta). Aipatzekoa da, bestalde, azken eskutitzak fikzio kutsua ematen diola liburuari, hartzailerik ez due-lako izango.

Hainbat gutunekin batera, An-doni Egaña idatzitako kontakizun laburrak ere ageri dira, etorkizu-nean argia ikustea gustatuko litzaiokeen elaberri baten zatiak di-relako eta Jonen horiei buruzko iritzia jakin nahi duelako aitzakiaz. Jakina, narrazio labur horien bidez eskutitzetan zuzenenan jorratzen dena aipatzen da fikziozko perso-naia batzuen eskutik.

Egituraren aldetik bi atal nagusi dauden bezala, testuinguruarekin gauza bera gertatzen dela aipatu behar da: testuinguru hauek Erta-merika eta Euskal Herria dira. Erta-merikako kutsuaz blai egongo dira gehienbat Jonen gutunak, han hainbat esperientzia bizi ari delako eskutitzak igorri momentuan. Euskal Herriak Ertamerikako zenbait herri txikirekin omen dituen antzekotasunez mintzatuko dira bi lagunak.

Laburbiltzeko, esan daiteke li-

buru hau ez dela erraz irakurtzen den horietakoa; izan ere, pentsarazi egiten du, bi lagunek, zozoak beleari bezala elkarri kontatzen diotenetik hausnarketarako bide anitz urratu baitaitezke. Liburuaren egileak maisu dira bertsoaritzan, baina literatura idatzian ez dira, inolaz ere, hankamotz geratu: esan nahi zutena esan nahi zuten bezala esan dute, eta gurekin konpartitu. Eta hori, iritziak iritzi, eskertzekoa da.

Leticia Grandes Mateos.

MUJIKA, LUIS MARI, *Bidean ihes*, Kutxa Fundazioa, 293 or.

Luis Mari Mujika, nobela honen egileak eman digun laugarren nobela dugu hauxe. Lehenengoa 1993. urtean, *Loitzu Herrian uda partean*, 1992. urtean "Txomin Agirre" saria irabazi zuena: bigarrena, *Udarbe eta Urtuella lekuko*, 1995an; hirugarrena *Hiru egun Larburun*, Txomin Agirreren saria 1995an eta eskuartean duguna *Bidean ihes*, hain zuzen, 1996. urtean "Irun saria" irabazi zuena. Kritika hau eskuartean dugunean argitaratu berri du Ereinen eskutik beste nobela bat, *Ladix Petrirenekoa*, beraz 1998. urtean. Esan beharrik ere ez, idazle hau nobelak idazten hasi zenetik, aski ugaria izan dela batetik, eta aski kalitatekoa, bestetik, kritikak eta irabazitako sariak gogoan izaten baditugu.

Nobelaren haria Fidel Mendia protagonistaren inguruan harilkatzen da. Sarreran seminarioan On Eduardo, patristikako irakasleak bertako ikasle den Mikel Azkoagari nobela bat idazteko egiten dion gonbitea ageri da. Ondoren Fidel Mendiaren gertakariak eta oroitzapenak.

Gerra garaian gaude eta Fidel Mendia, Ameriketatik herriminak eta Euskal Herriaren alde zerbait egin nahi eta etorri den protagonista, beste prisionariekin batera fusilatu dute Erandioko kanposantuan. Fidelek zortea izan du eta ez dute guztiz akabatu. Zerraldo dago eta hilaren itxura egiten du fusilatzailleek errematatu ez dezaten. Bi metro eta berrogei zentimetrora

dauzka hormetik ihes egiteko eta ura korritu behar du saltatu eta meta atzean salbatzeko, beti ere zaintzaile diren bi nafarrak konturatu gabe, gisa den bezala.

Denbora labur horretan, hau da, bi metro eta berrogei zentimetro korritu behar duen denboran, bere bizitza oldartsua gogoratzen du Fidelek. *Iragan bizitua* da, beraz, bere esperientzia eta bizikizunen atzerantzko anakronia. Horren arabera, nobelaren sei kapituluetan zehar, atalak bereizten dizkigu, haietako batean Argentinako bizimodua, gudu garaian eraman berri duen ihesaldia eta, orain, Erandioko kanposantuan fusilatuta baina mortalki zauritu gabe aurkitzean asaba zahar hildakoen ahotsak datozkio burura magia kutsu bizia erantsiaz.

Esan daiteke, beraz, hiru argumentu nagusi harilkatzen direla Mujikaren nobela honetan eta bakoitza, besteak gabe ere, irakur daitekeela irakurleak zatiak lokalizatuz kapituluetan zehar. Protagonistaren iraganaren kontakizun propiala da eta denborari eta espazioari buruzko errepikapenak eta aurrera-atzerapenak, egungo kontakizunetan eta M. Proust eta A. Robbe Grillet geroztik ematen den moduan "errepikapen teknikak" bikain erabiliak daude, irakurleagoari fikzioaren haria gogorarazteko, ideia nagusiak azpimarratzeko eta bizitza arruntean sarri egin ohi dugun errepika eta barne-denboraren

harian fikzioaz gain kontakizunari ere garrantzia emateko. Dramatismoaren gailurra, halere, kanposantuko garaian ematen dena da. Zati bakoitza ondo bereizita dago bai hutsaldi edo espazio baten bitartez eta baita ere maiuskulaz hasten dituelako.

Mujikaren nobeletan errepikatzen den argumentua dugu gudu garaiko fikzioa eta euskaldunok historikoki izan dugun akats larri hau, hau da, beti bi bando kontrario, batak bestea ezin ikusi, garai batean oinaztar/ganboatarrekin, agramontes/beaumontesekin, eta azken mendean karlistak eta liberalekin ematen zen bezala. Une horretan, bereizketa garratzagoa da, elkarren guduaren aritzeaz gain, erreketek-frankistak eta abertzaleak-milizia-noak bestetik, inoiz eman den gorroto eta herra biziena gauzatzen delako, non herri honen azken suntsidura dirudien.

Fidel Mendiak bere aurreko belaunaldiko asabetan bizi izan du bi bandoen arteko gorrotoa, liberal eta karlista eta are gehiago, Fidelen familia pobrea izanik, "saratxo"tarren maizter izan baitira Donostian, "saratxo"tarrak liberalak, "mendia"tarrak karlistak eta ingurune horretan pasa behar izan zituzten umiliazioak eta gutxiesteak, non bi familien arteko herra eta gorrotoak ez zuen mugarik.

Fidel "mendia"tarren gorrotoaren gordailu bizi bat da eta "saratxo"tarren mendeku hartzeko, On

Segundo Saratxo aberatsaren alabarekin ezkontzea erabaki zuen inongo amodiorik gabe, interes hutsez eta mendekua azkeneraino eramateko bide egokia iruditzen zitzaiolako: "*Bein On Segundo hilda, jauntxoaren ondasun guztiak —mendiatarroi tranpaz osturikoak ere— alabaren bidez nire eskuetara behingoz etorriko zirela pentsatu nuen*" (191). Beraz, tribu arteko gorrotoaren ondorioa da. Gisa den bezala, zoritxarreko ezkontza honek ez zuen atarramendu onik izan. Fidel leialtasunek gabeko senarra gertatu zitzaion eta amorante batekin leiatu zen emaztearen ordean. Bi seme-alaba izan zituzten, bata Izaskun, aitaren jarrera kritikatzeko duena eta "saratxotarren tankera prestua" (23) zuena, eta "Eneko seme atzeratua" (28).

Guzti honen eszenarioa Amerika da, han bizi baitira On Segundo Saratxo familiarekin eta Fidel Mendia. Fidel beti Euskal Herrira begira dagoen tipoa da eta ez da Argentinako bizimodura moldatzen. Elbirak ere gogorarazten dio "*zu euskaldun aldaezina zara... beti Euskal Herrian pentsatzen diharduzu eta ez zara sekulan benetako argentinarraren eginen*" (64/5). Hango ikuskizunak beretzat Euskal Herriko erreferentzia soilak dira eta, nahiz eta hango zenbait datu ematen dituen "tangoaren doinua adibidez, hango itsasoaren urdina, "alfonbra luzeak Panpetako estampak" (101) baina zeharka Euskal Herriko oroipekin lotzen du: "*quero que sepas /*

que al evocarle / se van las penas / del corazón" (97). Guzti horren kontsolagarri izango da "Marga" bere amorantea: "*Lorsque tout me ravit, j'ignore / si quelque chose me seduit. / Elle éblouit comme l'Aurore / et console comme la nuit...*" (103). "*Boucliers provocants, armés de pointes cotes! / Armoire à doux secrets, pleine de bonnes choses / de vins, de parfums, de liquers / qui feraient délirer les cerveaux et les couers*" Ile-adatsak. Perfumeak. Baudeleren oihartzunak (137).

Baina bere benetako patua Euskal Herriarekin lotua dago. *Garbiro adierazi nion Euskal Herrira itzultzeko prest nengoela gerra zibilaren aztarnarik susmatzen banuen* (105). Baina ez da adierazten Argentinako ezer berezirik, deskribapenik, agian, hau daiteke egilearen hutsenetako bat, alegia, hango lurralde eta ohiturak gutxisko adierazi izana.

Bestalde, Amerikari dagokion zatia, gaur egun idazkeran bere egin duen estilo berria erabiliz, Mujikak ez du kronologiarik mantentzen eta fikzioa barne-hariaren baitan harilkatzen da, zatiak adieraziaz, atzekoz-aurrerako teknika trebeki erabiliaz, sugerentziak emanaz, "zehar estilo librea" erabiliaz, esandakoak berriro eta etengabe errepikatuz nobelaren zenbait alderdi azpimarratuaz eta barne-ildoaren bidean logika baino areago narrazioari berari garrantzia emanaz.

Erreferentzia kultoak, literarioak batik-bat, etengabeak dira, autorearen jakitatea sarritan azalduaz. Lehen aipatu ditugun "tangoen" hizkiez gain, zenbait literatur autoreen erreferentziak sarri egina: "*Un coeur tendre, qui hait le néant vaste et noir, / du passé lumineux recueille tout vestige! / Sur ton cou large et rond, sur tes épaules grasses, / ta tête se pavane abec d'étranges grâces*"... (93) "*Ta gorge qui s'avance et qui pousse la moire, / ta gorge triomphante est une belle armoire / dont les panneaux bombés et clairs / comme les boucliers accrochent des éclairs*"... (262) (Baudelaire) "*Plenitud oblonga / de deidad adulta, / tu esplendor prolonga / con virtud oculta*"... (106) (Lugones) "*En las noches como ésta la tuve entre mis brazos. / La besé tantas veces bajo el cielo infinito. / Ella me quiso, a veces yo también la quería. / Cómo no haber amado sus grandes ojos fijos*"... (189) (Neruda) Eta baita euskal literaturakoak ere: "*Zoaz, Karlos zazpigarrena, urrun bai lurretik; ez dezu utzi guretzat pena / eta tristura besterik ez degu nai ez geiago ikusi / zorigaiztoko gerrarik* (227) (Iparragirre). Edota, "*Lili arrosak edder / maiatzean flore; / maite bat ikhen eta / orai hura gabe. / Amodiorik ezta / penarikan gabe*"... (62) (Herrikoia)

Ikus daitezke Argentinako giro horretan deskribapen oso lortuak, batik-bat emakumearekiko amodio fisikoa eta haren deskribapenak: "*Ahoa bideratu nuen sabelpeko ba-*

soalde hartara, eta sudurraz usnatu bere ezkutuko perfume sarkor hezeak (kresal, basaran, izpiliku, erromero eta likore askoen usaina baino bizkorragoak...); sexoaren zukuetan mozkor... Margaren kaden biribildura limiriak... orgasmoren uholdea eta atsegin apartan sentsazio guztien liturgia gorena — eta gero eskuak gorago eramanda bere bularren muino harroa birlatzen, eta titiburuen inguruan zirkuluak astiro lehen (eta zalu eta basatiago gero) egiten — ...bere tioletako bat eskotetik atera eta zurtasun limuria ene mihiaz listukatu eta heze uztea - eta beste bular zuria antxumea bailitzan saltari maindiren artean ikustea eta besagain bilutsetan ile-adatsen kiskurrak eder eta aratz hedatzea ere..." (92). "*Soineko gorriarekin plegu nagiak izterraldera erorita - eta karminezko ezpain lodien ondoan arrosa koloreko trazo xume haiekin masailetan) arras desiragarria zen ene sora*" (261) Edota Donostiako "ikastetxe hertsian (248) ezagutu zuen sexu arloko giro zorrots eta jasangaitz elkarrizketa etenez azaltzen duenean: "*A ver, ¿cuidado con ese juego de manos! ¿Las manos encima del pupitre*"... *No os rezaguéis! Mendia, esas manos fuera del bolsillo*" ...*Mendia, pasas demasiado tiempo en el retrete ...Ella, la Virgen siempre pura, guardará vuestra pureza: rezadle. "Padre me confieso de muchos pensamientos malos", — "Hijo ¿cuántas veces ha*

sido?, —*Puesss, unassss seisss ve-
cessss y medio...*” (248/9).

Azkenik gure Fidelek, Euskal Herriko egoerak hartatuta, itzul-
tzeko erabakia hartu du, nahiz ez
dion aitortu nahi Marga amoran-
teari: “*Ez didazu esan nahi, baina
apustua eginen nuke Euskal Herri-
ra itzultzeko asmoa tinkoki hartua
duzula*” (245).

Horra bada Fidel Donostian, Ar-
gentinan zituen erosotasun guztien
gainetik herrimenez etorria. Donos-
tiatik hasita Erandioko hilerrian
amaitzen den arteko ihesa agertzen
da kapituluetan zehar hamaika zati
desberdinetan banatua. Ihesaldi
ikaragarri horretan bidaide ditu
Frai Eustakio —esnezko arima—
duena eta bere iloba gaztea, Edur-
ne, CNTkoa eta “saratxotarra” bera.
Ihesaldi horretan bizitasun handiz
deskribatzen ditu ihesaldi horren
zertzelada guztiak, itxaropenak,
erresistentzia, galerak, mendekuak,
Edurne iloba gaztearen idealismo
neurrigabea, bidaiako gertakari
ugariak. Autoreak aski garbi de-
mostratzen du Euskal Herriari bu-
ruz duen ezagutza, hasi Donostiako
Larramendi kaletik, Anoeta, Illun-
be, Oriamenditik zehar, “*Errekalde-
ra jaitsi eta Arratsain eta mendizo-
rrozpen zehar— Oriorantz ihes joan
gintezke*” (115) Eta bidaiari zehar
ikuskatzen diren bazterrak, “*Itsas
Tximistarri, Egieluts, Lusarbe gisa-
ko parajeak ikusi genituen; urruna-
go, lehorraren barra jarraituaz, So-*

koa, Donibane Lohitzun, Getaria...”
(123).

Orion trena hartu behar zutenez
“*ahalik eta azkarren gerrako fronte-
tik urrutien joateko*”. “Autoreak
Orioren deskribapen xarmanta
egingo digu: “*Behean, Orio umil
ikusten zen portua eta elizaren in-
guruan, eta eskuin aldera urezko
ildo urdin freskoa itsasneska edo
undinen intziritan galdua... Itsa-
soa. Urdina. Oztina. Gordina*”.
(128). Bonba leherketa baten ondo-
rioz, ostera oinez abiatu beharra
izan zuten denek: “*Trenetik jaitsi-
ko jende gehiena Zumairako bidean
jarri zen, eta guk hirurok trenbi-
dean jarraitzea arriskutsuagoa iza-
nen zela gerora eta - Deba eta Elgoi-
bar alderanzko mendiz egitea
erabaki genuen*”. (154) Tartean I-
tziaroko lurrak, Itxaspe, Deba (162)
“*Lasturko lurrak zeharkatzean,
Arno mediaren bizkar erraldoia age-
ri zen gure aitzinean eta abaritz
zuhaitzen kolore bedostetan; oro-
grafia nabarra bertan (hautzarotik
gogoratu). Lurgorreta, Arterra,
Txoriatz, Presoleta, Billar, Bandeako
Puntia, Endoia*” (170). Ondoren El-
goibar eta “*ondorengo egunetan, Ei-
bar eta Ermuako lurretan zehar,
Bizkaian sartu ahalko ginen eta
Zaldibarren osaba-izeben Solagoen
baserrian geratu*”. (170) Zaldiba-
rren hartuko dute denboraldi bateko
atseden, “*lehengusuen baserrian*”
(173). Fidelek argi gogoratzen ditu
osaba Antoniok Euskal Herriko sa-
gar-mota askoren izenak nola era-
kusten zizkion: *abapuru, aldapatx,*

altzondo, aziloka, asto-sagar, txarri-sagar, bolin-sagar, matxetaina, gezetazuri, keremul, kurkubita, larrin-sagar, mantxute, mokate, panpandoja, urtebete, urdin-sagar, pikuta eta abar. (174) "*Frontea zazpi bat hilabetetan geldirik eginen zen, Kalamua eta Urkaregi mendien hegaletan!*" (201). Ondoren fronteak arriskuan zeudenez eta osaba-lehengusuen etxean izandako gorabeherak barne, aurrera jotzea erabakitzen dute, non faxixten hegazkinek bonbardeatu zuten Durango, sekulako sarraskia eginaz eta haren errua "gorriei" jaurtikiaz.

Guruzpide hartan ematen diren gertakari eta zertzelada ugari eta zirrargarriak tartean, aurrera jarraitzen dute "*Oitz mendipea eta Urrutxuko guruzpidea igarota, Axuriako lurretara*" (230). Ondoren Mendata (238), Marmitz (250) Axangiz (250), Gernikarantz. Gernikan bertako bonbardaketa ikaragarriaren testigu gertatzen dira: "*Kolpean, izugarrizko eztanda entzun genuen asiloaren barne patioan eta gibeledo baratzean*" (253). Autoreak bertako deskribapen zirrargarriak egin dizkigu, Nerudaren honako aipamen bat tartean: "*Debo de hablar del suelo que oscurece las piedras, / del río que durando se destruye: / no sé sino las cosas que los pájaros pierden, / el mar dejado atrás, o mi hermana llorando...*". "*Dedos en las gargantas y lo que se desploma de las hojas: / la oscuridad de un día transcurrido, / de un día alimentado con nuestra triste sangre*" (257).

Hurrengo egunean Errigoitia (267), Morga. Berriro ere inguru haien deskribapenak eta oroitzapenak: "*Nik euskal malda eta mendi malkartsuen erdian Panpetako larren infinitoen luzadura baketsu eta laua nuen ametsezkoa, baina orain euskal lurreko pago, haritz eta eukalipto bakanen erdian gerraren zukua lazkarriro xurgatzen ari nintzen*" (269). Bideko deskribapenak berriro ere: "*Pasaian beheraldera Bizkargi mendiaren bizkarra erakusten zigun eta hegoalderago Gaztelumendirena. Muxika eta Larrabetzu herriak hurbil zeuden; eskuinaldera, berriz, Fika, Gamiz, Fruiz eta Mungia*" (272). Morgan zegoen miliziano eta gudarien erretagoardia: "*Gaztelumendi, Urkulu, Urrusti —Txorierrri guztia— laster metrailaz eta bonbaz orraztuko zituzten*" (273). Han detenitu zituzten eta Bilbora eraman.

Atal hau aski ongi dokumentatua dago eta autoreak ez du detaile-rik utzi, ez bakarrik ibilaldi, guruzpide ikaragarri honen berri emanaz, baita ere bidean iheska doazen jendearekin topo egitean haien izakerak, pentsakerak, hizkerak eta ohi-turak, zenbait milizianoen jokabide makurrak, guztiak ustez, aski ongi deskribatuak agertzen dira kapitulu honetan.

Ugari dira, zeharka eta fikzioaren harian Mujikak egiten dituen aipamen literarioak, beti ere egoera eta uneko gertakariei lotua: "*Mas no meu espirito o sol deste dia é*

porto sombrío..." (Pessoa) (47) Edo-
ta destino berriaren kexu, Baudelai-
re gogoratuaz: "*Etre maudit à qui
l'abime profond / jusqu'au plus
haut du ciel, hors moi, en repond...*"
(130) "*Un douleur très simple et non
mystérieuse, / et, comme votre joie,
éclatante por tous...*" (130) Noraga-
beko ihesaren desesperuan Neruda-
ren honako hitzak oroitarazten diz-
kio: "*Debo de hablar del suelo que
oscuren las piedras, / del río que
durando se destruye: / no sé sino
las cosas que los pájaros pierden, /
el mar dejado atrás o mi hermana
llorando*" (257). Orobat, zuhaitzen
deskribapena egiterakoan ahozko
poesiak gogoratzen dituenear:
"*Mertxikaren floriaren ederra, / ba-
rruan disü exürra gogorra!*", "*Lili-
tan pollitena elorri xuria, / lilia joan
ondoan, zein bihi gorria*" (174) Li-
zardiren beste hauxe: "*Sagasti be-
rri, sagasti zuri, / inguma atsegin-
toki iduri, / elurte arian geldia! /
Ezin urtuzko txingor ugari, / zapi
gizenean duk nabari / zela-bitxizko
loredia...*" (269).

Halere, zirrargarriena eta "cli-
max" nagusia sortzen duena Eran-
dioko kanposantuan, erreketek
maltzurrek fusilatu ondoren eta
protagonistak "*bi metro eta berrogei
zentimetroko gune urrian*" ematen
den atalekoa da. Alde batetik solda-
du erreketek miliziano eta guda-
riak fusilatu eta haiek zelatzen
kamoi batek kanposantura erama-
teko zain. Fusilatuen artean Fr.
Eustakio, "esnezko arima" duen
frailea, Edurne gazte idealista, biak

hilak eta bera, Fidel, zortez bizirik
eta ihes egiteko aukerarekin. Bi me-
tro eta berrogei zentimetrora dago
askatasunetik eta hura korri behar
du erreketek konturatu gabe: "*Ala-
jaina, bi erreketen despiste bat pro-
fitatuz hesiraino dagoen ia bi metro
eta erdiko tartea lerratzea lortuko
bahuke, salbo hintzateke, ze behin
hesi ondoko belar-meten ostean
ezkutatuta gaueko itzaletan ihes
egitea lortuko huke. Bai, hor gibe-
leko belar-metak izan zitezkek hire
salbabide*" (39). "*Ihes egitea lortu-
rik, agian gau-itzalak profitatuz -
apaizaren etxera irits hinteke, ze
bertako abadea gudarien laguna
izanen duk*" (111).

Eta Fidelen azken guruzpide,
guruzpide latza, zirrargarria, bi
metro t'erdiko tarte horretan, labur
izanik, luze, txit luze egin beha-
rrekoa inoren disimuluan eta kon-
turatu gabe egin nahi bada, "*tira,
berriro, beste bi, lau, zazpi hamar
...zentimetro lerratuko bahintz...*"
(40). Zailtasunak ugari izanik ere,
"Senosiain" eta "Petrikorena" erre-
keteak zelatan daudelako, noiz-
behinka fusilatuen sakeletan "taba-
ko bila" kitzika ari direlako eta,
bestalde "*eztul baten lasatu-beha-
rra sentitu duk. Jasan ezak beste
pixka bat, segundu bat, segundu bi,
segundu hiru, bederen...*" (41) Edo-
ta "*pixagura sentitu duk*" (67), "*Se-
nosiain soldadua bragetan pixa
egin duala ohartzen baduk galdua
haizake*" (90). Edota "*sugandila bat
higitzen sentitu duk, segidan belau-*

netan, hanka-aztaleta, orpoetan..." (200).

Bitartean, Fidel askatasunerantz zentimetroak irabazten: "Beste zentimetro batzuk lerratu haiz hesirantz, erreke biak konturatzeke... Hogeita bat zentimetro baino ez zaizkik falta hesira ailegatzeko..." (229) "Beste bost bat zentimetro higitu haiz..." (241). "Ez dakik zer egin, ihes egiteko hire lehia apalagoa duk orain..." (265). "Ia bi metro eta hogeita hamar zentimetro lerratu ondoren - ez zaizkik hamabi zentimetro baina falta eskapatzeko. Kasik lerrabidearen azkenean hago" (287). "Azkeneko zentimetroak korrizteko ukalondoen apoioa bilatzen duk, eta beste lau, sei, zazpi zentimetrotan higitu haiz. Oso ondo! Ez zaizkik, jada, azken bost zentimetroak baino geratzen" (288). "Azken bi zentimetroek lerratzeke erabakia irmo matendu duk eta halaxe egin duk, baina —demonstre— hire gorputz astunaz hesitik belar-metetarano metroko saltoa egiterakoan zarata handia atera duk eta Senosiain erreketak kolpean fusila apuntatuz... ta-tata balaz josi hau..." (290).

Tarte hau, ordu batzuek? Fidel Mendiaren baitan, magiaz beteriko mundua harilkatzen da. Alde batek, kanposantuan gertatzen den guztiaren testigu da eta, beste alde-tik, hildako asaben ahotsak entzuten ditu eta haiekin solas egiten du: "Fidel, zer moduz hago?... Ni Anizeto Mendia, bigarren karlistadan sar-

jento ibilitako hire aita-osaba nauk... Hemen, Erandion, Jerbasio Saratxo kapitain liberalarekin hobiraturua nagok, hiltoki honetan ibili baikintuan elkarri erasoka" (43). "Bai, Fidel, gibleko hilobi batetik mintzo natzaik, ze nire hezurak heze zaudek oraindik, eta Jerbasio kapitain liberala pozik zagok oraingo gerra honetan lehenengo aldiz saratxotar eta mediatar batek (hots Edurne Saratxok eta hik heuk) talde bat berean borroka egin duzuelako. Gure familien aspaldiko etsaigoa zeuongan itzali duk elkartu zaretelako, eta espero diat alde honetara igarotzen ez duala asko iraungo hemen oso ongi bizi gaituk eta. Polloeko kanposantuan bizi direnen hezur —arimak ere— hire aita, ama amona, Bonifazia Zubia, aitona Genaro Mendia, birraitona Artemio Mendia —eta saratxotarren aldetik Timoteo Saratxo eta beste ahaide asko (on Segundo ezik)— hemen zaudek hiri ongietorria (arestian Edurne Saratxori bezala) emateko". (43) Ordu horietan etengabeko solasean jarduten du Fidelek aurrekoekin, salbu On Segundo ezik, zeina azkenera azaltzen baitzaio adur txarraren seinale. "Hilobietatik lehen entzuniko ahots emeak datozkik... Mintzoa aski hurbila zaik, eta ez dakik nola arraio mintza daitezkeen hildakoak" (181).

Lirismo ukituak ere sarritan ematen dira, hara nola lizarra-agina zuhaitzen artean ematen den joku literario bitxia, biak beti berei-

zita baina gaurtik aurrera batuta egongo diren bi familien sinbolo eta, bestalde, guduak duen garraztasun eta ikaragarritasunari ukitu goxo eta maitakorra ematen diote: "Kurioski, aitzineko belardiarren ertzean dagoen lizar-arbola osaba Anizeto mendiak mintzatzerakoan hiregana makurtu dela ohartu haiz, eta ez dakik zer esan, zer pentsatu, ze- auskalo! hau dena heriotza aurretiko nire espejismoa izan zitekek, sukarrak odola galtzean horrelakoak sortarazten baitizkik. Lizar-arbolari orri batzuk jausi zaizkiok oraintxe, eta bi orri gorputz gainera etorri zaizkik prezeski, eta haien ukituaz —bai bixia!— halako bero berezia sentitu duk, asaben arnasa amodiotsua edo..." (43/4). "Hire aitzineko lizar-arbolak, berriro, adarrak hireganantz makurtu ditik, eta kanposantuko hormaren beste aldetik murmurio ete elemele xuabeak datozkik..." (60). Lizar-arbolaren ukitu poetikoa areagoa gertatzen da hagina ere jokuan sartzerakoan: "Beste behin lizar arbola —besarkatu gura bailuan— haginarenera makurtututa susmatu duk, eta, aldi berean, euren orrietatik murmurio xuabeak atera dituk... Lizarra duk euskal zuhaitzetan otzananetakoa (bere adarrak baserriko atetan ortzearen tximist-haserreak baretzeko itxasten baitituk). Haginaren adarrak, aldiz, pozoizkoak dituk abereentzat, eta hiretzat saratxotarren sinbolo duk arbola hori. Txunditu haiz, bada, hagina dardarizo emez lizarreren

arrimora biltzeaz... *Edurne Saratxo hil denetik lizarra eta hagina geroz eta hurbil eta besarkatuago zeudek*" (67). Fidelek "orbel baten ukitu beroa" sentitu du bere aurpegian, "hosto bat esku gainean eta bestea sabelean" (82) "Ze xumea haren ikittua! Betileen artetik behatu duk eta konturatu haiz lizar-arbolak bidalitakoak direla" (82). "Oraingoan ere lizar-arbolak hosto bat hire bular gainean utzi dik ukitu emeaz". (181) Une batean, alderantziz, hagina doa lizar bila: "Oraingoan hagin-arbola dik lehena lizarrearen adarrak bilatzen" (199) "Ez ez zirudik hemengoak irudipen hutsa, ze orain hagina eta lizar-arbola besarkaturik ikusten dituk, nahiz Senosiain soldadua ezertaz ez ohartu" (216). "Sakoneko ahots hori entzutean, harrigarriro, lizar-arbolaren adarrak hiregana makurtzen dituk, eta bere orriek berotasun aparta bidaltzen diate". (230) "Berriro erre xume-xume, lizar orrien inarrote xuabeaz jabetu haiz; aldiz, zurrun, higigabe zeudek..." (242).

Horrez gain, etengabeak dira azaltzen diren ukitu poetikoak eta erreferentzia literarioak.

Uste dugu ondo harilkatutako nobela baten aurrean gaudela, hiru argumentu guneak, ondo garatuak daude bata besteari trabarik egin gabe eta osagarri izanik.

Testua irekia da bai espazioz, nola denboraz. Espazioari dagokionez, gertakariak Ameriketara, eta batez ere, Euskal Herriaren Erandio-

ko kanposantuan gertatzen dira. Espazio zabala Argentinakoa, nor-tasun gehiegirik gabekoa, espazio amestua eta Maitatua Euskal Herriarena, non gauzatu baiten mendia-saratxotarren gertakari-fikzio guztia. maitatua bai, baina ez idealizatua, gogortasun guztiarekin agertzen dira bertan gertakariak, makurkeriak, gorrotoak, puskaketak, diru-zaletasunak eta gainerakoak. Baita ere, herri honetan "hildakoen gomutaz" izan dugun errespetoa, areago, benerazioa.

Denbora ere irekia da, laburra kanposantuko orduetara mugatzen dena, zabala, bestalde, Fidelen bizitzara hedatzen dena eta gudu garaiko ihesa aipatzen duena. Denbora gozoak batzuek, oroimenez beteak besteak, garratzak gudu garaikoak eta tragikoak kanposantuan ematen direnak.

Sei kapitulutan zehar kontatua dago guztia puzzle baten gisan, non irakurle erneak, orriak pasa eta bilatzeko pazientziak hartzen badu, osa ditzake hiru gaiak, zatikatuak, bestalde, eta aurrera-atzera eginaz, atzera jauziak osatuz eta aldibereketasuna ere azpimarratuaz. Harelere garbi dago Fidelengan dago fikzioaren hari nagusia eta bertan elkartzen dira hiru gunetan.

Kontakizuna, lehenengo pertsonan idatzita dago Amerikari dago-kion kasuan, fikzioari egiantzekotasuna eta hurbiltasuna emanaz. Berak bere buruaz dihardu, bere bizi, amodio, harreman, pentsaki-

zun, amets eta gainerakoetan, behar denean, eta uneak eskatzen duenean elkarrizketa sarri erabiliaz eta deskribapenak eginaz. Gauza bera gudu garaiko ihesaldia azaltzerakoan, gordintasun guztiarekin azaldua bestalde, lehen pertsonak, elkarrizketak eta deskribapenak ere tartean.

Kanposantukoan "bigarren pertsona erabiltzen du "Aurretikoa" atalean dioen bezala, "*kanposantuko hormen ondoan kokatuko duk, pasarteak hikakoan idatziz*" (8), eta elkarrizketa ugariak Senosiain/Furundarena erreketen tartean. Bi baliabide hauek "hikakoak" batikbat, gorditasuna eta tragediaren ikaragarritasuna nabarmenarazten dute.

Pertsonaiak ondo karakterizatuak daude. Gisa denez, bi alderdi daude eta bi karakterizazio desberdin egiten dira. Fidel da "mendia"arren prototipoa, euskalduna, abertzalea, karlisten ildotik ibilitako "saga"ren ordezkaria eta elaberri honetako protagonista. "Mendia"arren mendeku egarri guztia gauzatzen da beregan eta, praktikan ere jartzen du On Segundoren alabarekin, "Elbira"rekin ezkonduz interesez, familiek hala nahi zutelako, gaiztakeria hutsez eta On Segundoren ondasunaren jabe egiteko modurik egokiena zelako. Gerora, bi seme ekarri arren Izaskun eta Eneko, seme atzeratua eta hila, beti izan zitzaion infidela "Marga" zuelarik bere ohiko amorantea. "Elbi-

rak", bestalde, fidelitate osoa mantendu zion azkeneraino eta ez zaio "saratxo"tarren izakera zikoitza nabari. Emazte eta ama sentsiblea, gizonaren infidelitateak, batetik, eta berak hainbat maite duen "Eneko"ren heriotzak gaisotu dute eta klinikaz klinika ibiliko da bere tristeziak, neurosiak eta bakardadeak sendatzen.

Gudu zibileko ihesaldian, mila datu ematen ditu Edurne Saratxori buruz, neska gazte eta idealista, ez du beregan pentsatzen, baizik eta justizia soziala da bere helburua, hori lortzeko bere odola emateko ere prest dagoena, buru argia eta jenerositaterik betea. "Miliziano" alderdian zegoenez, argi eta garbia da bere antiklerikalismoa, baina badaki fraideekin elkar-bizitzen, Fr. Euskakiokin, hain zuzen, Donostian bahituta eta ihes bidaiari lagunkide izandako Donostiako karmeldarra. Autoreak, bere xalotasuna, sinpletasuna, ontasuna nabarmentzeko "esneko arima" duela esango digu sarri. Gorrotoaren aurka, maitasuna, guduaren kontra pakea eta Jainkoagan konfidantza, hau da, erlijioa sinpletasunik handienez azkeneraino eramaten duen fraidea.

Ondoren, atentzioa deitzen duena nafar erreketen izaera da, batik-batik Erandioko kanposantuan daudenean ematen diren zertzeladak. Fusilatzerakoan nabari zaien

gorrotoa: "*iMecauen sandiós! Soldado Furundarena, como te niegues a disparar vacío estas vainas de cartuchos ahora mismo en la cabeza*" (11) "*iMecauen el copón! Eso faltaba, que empeces a llorar por limpiar España de rojos y separatistas*" (ibid) "*iVaya pachorra tiene el sargento, dejándonos con toda esta morralla, Petricorena!*" (40) "*iMecauenla! iMalditos rojos!*" (112).

Hizkuntzaren erabilerari buruz, hizkuntza aberatsa erabiltzen du autoreak, errejistro altukoa, irudi eta irudimenez betea, trinkoa, betea, horrek berak ez dio irakurle-goari atsedenaldirik ematen eta ondorioz nekagarri bihurtzeko arriskua dauka. Tonu gailur hori mantetzeko eta irakurle goa ere tentsio horretan edukitzen saiatzen da zenbait baliabide erabiliaz, hala nola zenbait parrafoen amaieretan egiten dituen azken sintesi laburak, hiruzpalau hitz huts erabiliaz, eta bestelako makuluak, *koño*, *mekauen*, *alajaina* eta gisakoak. Er-lajatuagoa izatea estimagarria irudituko litzaidake neri.

Gaia gaurkotasunez betea da, bai gudu garaiko kontakizuna, nola senar-emazteen arteko infidelitateak, arlo erotikoa, gazteen idealismoa eta horrez gain autoreak egiten duen datu ekarketa, topografi datu eta gainerakoek nobela interesgarri eta gomendagarri egiten dute edonorentzat.

Gillermo Etxeberria